

Ajalugu kui kaunis muinasjutt

Enn Tarvel

Täna on tähtis päev.¹ Me pühitseme Rahvusrhiivi juubelit. Kaheksakümmend aastat tagasi asutati Riigiarhiiv Tallinnas ja Eesti Riigi Keskarihiiv Tartus. Laulude raamatus (90, 10) on kirjutatud: "Meie elupäevi on seitsekümmend aastat, ja kui keegi on tugev, siis kaheksakümmend aastat..." Nii on inimese puhul. Asutusel on hoopis teine asi: kaheksakümmend aastat on tugeva, elujõulise nooruki iga.

See on hirmus tähtis päev, sest arhiivist ja arhiivitöötajate tööst oleneb meie ajaloolise mälu olemasolu ja sellest suurel määral meie rahva enesemääratlus, identifikatsioon. Arhiivitöö on minevikutöö ja tulevikutöö, nagu herra riigiarhiivaar hiljaaegu kirjutas.² Minevikutöö selles mõttes, et säilitatakse minevikku, tulevikutöö, et säilitatakse minevikku – ja kui soovite, ka olevikku – tuleviku jaoks. Vastavalt on arhiivi osa ühiskonnas mitmepalgeline – ta on riigi ametiasutus, teadusasutus, kultuuriasutus. Arhiiv peab tagama valitsus- ja haldusaparaadi tõrgeteta töö praegu ja tulevikus. Ta peab aga ka säilitama rahvuskultuuri ja ajaloolist mälu ning tegema selle mälutavaks ajaloolastele.

Ajaloolased saavad üldiselt hästi aru, et arhiiv on nende jaoks, aga mitte ainult nende jaoks loodud. Ja et arhiivaar pole üksnes eriasendis ajaloolane, vaid ühtlasi ka midagi muud. Aga ometi on arhiivaar igal juhul ka ajaloolane. Suurte kohustuste ja suure vastutusega mineviku ja tuleviku ees. Seepärast tahtsin kasutada austavat võimalust esineda täna, ilusal kevadsuvisel päeval, aasta kõige ilusamal ajal, selleks, et ajalooga veidi lehvitada, katsuda näidata teda läbi kauni muinasjutuaja loori. Et äkki kellelgi sügisel, kõige pimedamal ajal, ei tuleks hetkekski mõtet, et arhiivitöö või ajalugu pole põnev või romantiline.

Milleks meile ajalugu? Kui mitte muuks, siis meelelahutuseks, põnevaks mõttemänguks. Kui seista pimedal sügisõhtul õues ning vaadata, pea kuklas, säravat tähistaevast, siis valdab meid eriline tunne. Tunned teravalt, pead pöörutama panevalt oma pisitillukest, võrratult väikest kohta tohutust, lõputust ruumis. Sama lugu on aegade

¹ Käesoleva kirjatüki aluseks on 18. mail 2001 Tallinnas Eesti Riigiarhiivi juubeliüritusel peetud ettekanne.

² P. Pirsko. Arhiivinduse metodoloogilisi sõlmküsimusi, eriti lähiajaloo kontekstis. – Ajaloolise töö otsinguil. II. Suur kunst metodoloogia. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme" materjalid. Tallinn, 2000, lk. 93.

voolule mõtlemisega – hakkad tunnetama lõputut aega nagu mõõtmatu ruumi üht dimensiooni ja jälle enda kübemetaolist kohta selles. Ajalugu on püüe parema tunnetamise poole. Inimese mõistus tahab mitte ainult teada, vaid veel rohkem tahab ta mõista, teha kindlaks seoseid. Ajalugu on teadus inimestest ajas. Ta peab andma edasi minevikukogemusi selleks, et mõista olevikku mineviku kaudu ja minevikku oleviku kaudu.

Eesti keeles on sellele teadusele leitud väga õnnestunud nimetus – *ajalugu*, s.t. aja lugu, jutustus ajast. See sõna esineb Matthias Johann Eiseni 1876. aastal valminud ja 1877. aastal ilmunud tõlkeraamatus “Eesti, Liiwi ja Kuura maa ajalugu. Muistest ajast meie ajani”. F. J. Wiedemanni sõnaraamat “Estnisch-deutsches Wörterbuch” 1869. aastal seda sõna veel ei tunne, tema annab *histooria* (veerg 128 – Geschichte, Weltgeschichte). 1868. aastal kõneleb Carl Robert Jakobson oma esimeses isamaakõnes (avaldatud 1870) *histooriast*, aga 1870. aastal peetud ja avaldatud teises isamaakõnes niihästi *histooriast* kui ka *sündmusest*.³ Tundub, et tegelikult on trükisõnas esimesena kasutanud terminit *ajalugu* (küll lahku kirjutatuna *aja lugu*) vähetuntud kirjanik Aleksander Saksen oma Pärnus 1846. aastal ilmunud raamatukeses “Waimoliko waranduse kirstokene...”. Ta kirjutab, et *maa ilma lugu* jaguneb kolme põhiossa, mida nimetatakse vana, keskmise ja uue *aja luguks*.⁴

Kultuursõnad on väga tihti tõkelaenu või laenu. Seda ka ajalugu tähistavad terminid, vähemalt meie kultuuriruumi keeltes. Ajaloo isa Herodotos kasutas sõna *ἱστορία*, mis tähendab “uurimine, järelepärimine, tunnistus, teadmine, teadus, jutustus, ajalugu”. See on muutmata kujul (*historia*) võetud üle ladina keelde. Sama sõna (*historia*) kasutavad soomlased ja rootslased (taanlased ja norralased *historie*) ning leedulased (*istorija*), samuti on ta käibel romaani ja slaavi keeltes ning mitmes kaugemas keeles (olgu nimetatud kas või suahiili). Meie *ajalugu* on aga omatüvelise terminina loodud heas vastavuses just selle kreeka sõnaga, samuti vastav läti termin *vēsture*, mille Atis Kronvalds tuletas 1868. aastal verbist *vēstīt* (jutustama, teatama, ette kuulutama) või vastavast nimisõnast *vēsts* (teade, sõnum).⁵ Oma uut sõna nimetas Kronvalds *historija* sünonüümiks. Puristlik islandi keel kasutab ilusat oma sõna *saga* (jutustus, muinasjutt, saaga, ajalugu) või vastavalt *sagnfræði* (ajalooteadus).⁶

Historia-mudel, jutu-mudel on ajaloo termini kujundamisel üks tee. Teine on “sündinud asjade” mudel, mis on ka väga levinud. Ladina keeles kasutatakse kreeka sõna kõrval ajaloo tähistamiseks omakeelset väljendit *gesta* (õigupoolest *res gestae*) – teod (“kordasaadetud asjad”). Sellele vastab eestikeelne väljend *sündinud asjad*. O. W. Masing kasutab seda 1820. aastatel oma kalendri- ja ajalehekirjutistes.⁷ (Selle kõrval on käibinud ka *ennemuistsed asjad*, *endised asjad*, Tartu keeles *ennitsed asjad*.) Jakob Hurt kirjutas veel 1868. aasta sügisel “Mõni pilt isamaa sündinud asjast”, mis ilmus Eesti

³ C. R. Jakobson. Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn, 1991, lk. 22, 40, 41 – “...omas selgimatas harmuheitmises sündmuse põllu pealt ärakaduva rahvaseltside killude vasta...”

⁴ A. Viires. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 31. A. Viires näitab, et üks esimesi *ajalugu* kasutajaid oli Jaan Jung 1874. a. ilmunud raamatus “Liivimaa kuningas Magnus ja Vene Zaar Joann Vasiljevitch IV ehk tüki Vene- ja Läänemere maade ajalugust aastast 1530 kuni 1584” (Ants Viires. Jaan Jung ajaloo radadel. – Acta Historica Tallinnensia. 5. Tallinn, 2001, lk. 137 jj.). Jung kasutab *ajalugu* (käändes: *ajalugust*) veel segi väljenditega *histoorialik lugu*, *sündinud asjad*, *ajalugud*, *lugu*.

⁵ K. Karulis. Latviešu etimoloģijas vārdnīca divos sējumos. II. P-Z. Rīga, 1992, lk. 516.

⁶ Rootsi omakeelne kõrgstiililine sõna ajaloo tähistamiseks *hävder* on üpris vähe levinud. *Hävder* on mitmuse vorm, *häv* ainsuses tähendab tava, aegumisõigust.

⁷ A. Viires. Eestlaste ajalooteadvus..., lk. 25–30.

Postimehe lisalehes 1871. aastal.⁸ Koidula nimetas seda, muide, “Eestimaa vanaaegne historia”. F. J. Wiedemanni sõnaraamatus esineb 1869. aastal *histooria* kõrval *sündinud asjad* (veerg 1101), mille saksakeelsete vastetena on antud *Begebenheiten* (sündmused, juhtumid, lood), *Geschichte* (lugu, ajalugu), ja *sündimus* või *sündmus* (veerg 1101): *Entstehung* (tekkimine), *Begebenheit*, *Geschichte*. Aasta hiljem, niisiis, kasutab C. R. Jakobson sõna *sündmus*.

Küllap eestikeelse oskussõna loomisel on lähtutud pigem saksa kui ladina keelest. Ladina malli on nimelt kasutatud mõnes germaani ja slaavi keeles, ka ungari keeles (*történet* – ajalugu; *történik* – juhtuma). Nii tähendab saksa keeles *Historie* ajalugu ainult vanamoelises keeles, tavaline sõna *Geschichte* aga tähendab õigupoolest sündmust (verbist *geschehen* – juhtuma, sündima), ühtlasi ka lugu, 16. sajandist peale jutustust sündmusest, ajalugu. Sama (sündmus, lugu, ajalugu) kehtib hollandi sõna *geschiedenis* kohta. Poola keeles on tänapäevalgi ajaloo tähenduses paralleelselt kasutusel *historia* ja *dzieje* (*dzieło* – tegu; *działac* – teotsema), samuti tšehhi keeles *historie* ja *dějiny* (*děj* – tegevus, sündmustik, vanemas keeles ka ajalugu). Koguni vene keeleski ei ole *istorija* ainumõeldav väljendusviis, tema kõrval on olemas *dejanija*, mis on ladina *gesta* täpne vaste.⁹

Mõned arvavad, et ajalugu on igav. Kui kellelegi nii tundub, siis on selles süüdi kas koolis ette tulnud tuimaks tegev ja huvi tappev ajalooõpetus või mõned vääriti mõistetud tõsiteaduslikud tendentsid. On nimelt selliseid ajaloo filosoofe, majandusajaloolasi, ajaloodemograafe jm., kes püüavad esitada oma töötulemusi võimalikult täpisteaduslikus vormis, näiteks puhtmatemaatiliselt. Nad vastandavad ajaloo uurimise (analüüsi) ja ajalookirjutuse ning püüavad hoiduda jutustuse vormist – narratsioonist.

Seda tehakse küll päris asjata. Jutustus on ajaloolasel omaette esitusmeetod, mis ühtlasi seletab. Lugu ise jutustab, ajaloolane ainult lisab selgitusi ja kommentaare, kui vaja. Selline esitus on igal juhul parem kui igav ümberjutustus, mida mõni tahab nimetada analüüsiks. Ajaloolane peab oma käsituse ja käsitluse tegema lugejale arusaadavaks. Selleks on kolm viisi: kirjeldus, tõlgendus, seletus. Jutustus võib olla rohkem kui paljas kirjeldus. Jutustus kujutab endast tihti seletust, nn. kausaalseletust, mis otsib põhjuslikke seoseid. Ja jutustus peaks olema esitatud huvitavalt.

Igas normaalses ajaloo raamatus on jutustused. Tihti on need väikesed pildikesed, tihti on neis sügav mõte. Näiteid võib tuua lõputa. Võtkem Rooma ajaloost Marcus Curtiuse loo. Rooma turuplatsil (foorumil) tekkis äkki maalõhe. Ennustati hirmsat õnnetust Rooma riigile ja rahvale, kui see lõhe ei sulgu. Selle vältimiseks on vaja ohvriks tuua, mis on Roomas kõige tähtsam. Ainult ei teatud, mis see on, ning otsustati jumalailt järele pärida. Marcus Curtius, üllas noormees, ütles siis rahvale: midagi suuremat pole Roomal kui sõjariistad ja vaprus. Ta pani endale sõjarüü selga, ehtis oma ratsu, võttis sõjariistad, pühendas end jumalatele. Siis andis ratsule kannuseid ja sööstis kuristikku. Lõhe vajus kinni. Titus Liviuse järgi see sündis 362. aastal enne Kristust. Kas oli midagi? Mis see oli? Ehk oli tõepoolest maalõhe, sest keskajal ja veel 18. sajandil tekkis foorumil tõesti lõhe.

⁸ Sealsamas, lk. 35; Mart Laar. Raamat Jakob Hurdast. Tartu, 1995, lk. 66, 75; Rudolf Põldmäe. Noor Jakob Hurt. Tallinn, 1988, lk. 103 jj.

⁹ Ajaloo termini loomise teid on muidugi rohkem. Islami kultuuriruumis (näiteks türgi keeles) on üldiselt levinud araabiakeelne termin *tarih*, mis peale ajaloo tähendab ühtlasi daatumit, ajamärgistust (ka kroonikat). Vanemas soome keeles kasutusel olnud meie omale näiliselt lähedane sõna *aikaluku* või *ajanluku* tähendab ajaarvutust, kronoloogiat või ka kalendrit (s.t. aja lugemist ehk arvestamist, mitte ajast jutustamist).

Siin on tegemist üheainsa ajalooallikaga, Titus Liviusega,¹⁰ muud kinnitust ei ole. Kas uskuda või mitte, kas kasutada seda lugu ajalookirjutuses? See oleneb juba autorist, tema metodoloogilisest hoiakust. Mõni soovib, et jutustus oleks ilusam ja huvitavam, teine arvab, et tõepärasus on kõige tähtsam.

Ka Eesti ajaloost leiame jutustusi. 27. novembril 1918 toimus Ajutise Valitsuse koosolek, millest kindral Aleksander Tõnisson jutustab.¹¹ Arutati, mis teha, sest Vene punased olid alustamas kallaletungi. Peaminister Konstantin Päts juhatas koosolekut, andis ministritele sõna.

Surmavaikus. Siis võttis keegi sõna, hoiatas, et ei talitataks uisapäisa, et oleme pisuke rahvas ja paljakäsi. Peaminister kuulas väga tähelepanelikult. Kulmud tõusid kõrgemale-kõrgemale, kortsud tulid laubale, rusikas tõusis õhku ja langes siis mürtsiti lauale: “Kommunistidega mitte mingisuguseid läbirääkimisi! Vägivallakandjaille vastu sõjariistadega! Vaba Eesti rahva ja püha kodumaa kaitseks kõik mehed välja!” Nende sõnadega otsustati Vabadussõda, nendega pandi alus Eesti riigile, mis jäigi püsima. Ja on alus ka tänasele iseseisvusele.

Aga protokollilist jälge sest sündmusest ja neist sõnust pole. Tegemist on üheainsa allika jutustusega.

Skandinaavia saagad on üks Eesti ajaloo allikaliik. *Saga* tähendab ütlemine, jutustus. Tänapäevani on iga muinasjutt (olgu Lumivalgekesest või Pöial-Liisist) saaga. Eesti Entsüklopeedias (viimases väljaandes) nimetataksegi saagat muinasislandi jutustuseks. Saagasid jaotatakse ajaloolis-genealoogilisteks (sugukonnasaagad, kuningasaagad) ja olustikulisteks. Räägitakse saaga-ajast, s.o. ajast enne kirjaliku ajaloo perioodi, ja saaga-maailmast, kus siis sündmus toimus.

Vaatame paari kuningasaagat ja üht sugukonnasaagat üksikasjades, mis puudutavad Eestit. Njali saaga (*Sagan af Njáli þorgeirssyni ok sonum hans*) sündmuste aeg langeb umbes esimese ja teise aastatuhande vahetusse (kohe pärast 970. aastat).¹² Saaga jutustab muu hulgas, kuidas Gunnarr Hamundsson korraldas sõjaretke “Idateele” (*austrveg*, s.t. meile siia; “Põhjatee” on tänapäevani *Norra, Norwegen, Norway*). Ta siirdus Norrast Taani, talvitus kuskil Smålandis. Järgmisel suvel tuli ta Revalasse (*til Rafala*), sõdis seal viikingitega ja sai võidu. Siis sõitis ta ida poole (saaga järgi) Saaremaale (*Siðan heldu þeir austr til Eysýslu*) ja jäi ühe neeme taha seisma. Rannal paistis üks mees, Gunnarr sõitis randa, teda küsitlema. Mees oli taanlane Tofi, saarlaste juures vangis. Teisel pool neeme oli üks teine viikingisalk. Toimus kokkupõrge, mille Gunnarri mehed võitsid. Tofi juhtis mehed nüüd maale, raidtõkke juurde. Sealt leiti kulda, hõbedat, rõivaid, häid sõjariistu. Gunnarr purjetas nüüd oma kümne laevaga ja suure saagiga Haithabusse (*til Heiðabegar í Danmörk*).

Jutt missugune, sobib igasse Saaremaa ja Eesti vanema ajaloo käsitellu. Aga... Lars Lönnroth on üksikasjaliselt analüüsinud Njali saaga suhteid muu saagatraditsiooniga.¹³ Juttu on konfliktidest ja sündmustest, mis toimusid Edela-Islandi ülikuperekonnas 1000. aasta paiku, ning jutu kombitsad ulatuvad teistesse aegadesse ja kohtadesse. Jutus on üleloomulikke ja fantastilisi elemente (näiteks võitlus merel

¹⁰ T. Livii Patavini Historiarum ab urbe condita libri, qui supersunt, omnes... Tomus quartus. Pars prior. Stutgardiae, 1822, lk. 61–65 (liber VII, cap. VI); Brockhaus' Conversations-Lexikon. In 16 Bänden. 13. Auflage, kd. 4. Leipzig, 1883, lk. 721–722.

¹¹ M. Raud. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Tallinn, 1991, lk. 130; J. Adamson. Eesti ajalugu ühenduses üldajalooga. Kodanikuõpetus. Algkooli VI õppeaastale. Tartu, 1938, lk. 138.

¹² *Sagan af Njáli þorgeirssyni ok sonum hans*. Ed. S. H. B. Svensson. Londini Gothorum, 1867.

¹³ L. Lönnroth. *Njáls Saga*. A critical introduction. California, 1976, lk. 55–57, 72–75.

vaimudega). Saaremaa sündmuste jutustuses fantastilisi elemente küll pole, aga see kirjeldus on šabloonne, paljude paralleelidega teistes viikingisaagades. Tofi ja Gunnarri dialoog on standardne, võitluse kirjeldus berserkridega stereotüüpne. Kõige selle tõttu ei saa Njali saaga kirjeldusi kasutada Eesti ajaloo allikana.

Eesti ajalookirjanduses on palju ekspluateeritud Olaf Tryggvessonini saagat (*Óláfs saga Tryggvasonar*). Olaf Tryggvesson elas umbes 963–1000, elu lõpul (995–1000) oli ta Norra kuningas. Kolmeaastasena sõitis Olaf koos oma ema Astriðiga külla Novgorodi onu Sigurðrile, vürsti maksukogujale. “Siis tulid neile kallale viikingid. Need olid eestlased.” (*þa komu at þeim víkingar. þat varu Eistr.*) Olaf lahutati emast, Klerkon, eestlane (*eistneskr maðr*) sai ta endale. On olemas kaks Olaf Tryggvessonini saaga varianti: munk Oddri oma ja tuntud ajalookirjutaja Snorri Sturlussoni oma.¹⁴ Klerkon müüs Olafi edasi. Ostja nimi oli Snorri järgi Reas, Oddri järgi Eres, tema naine oli Rekon (Oddril Recon), poeg Rekoni (Oddril Reas). Snorri järgi oli Olaf kuus aastat Eestimaal (*á Eistlandi*). Siis juhtus tulema Novgorodist onu Sigurðr Eiríksson kuninga Valdamari maksukogujana. Viimatinimetatu peaks olema vürst Vladimir Svjatoslavitš, tulevane Venemaa ristija, kelle isa oli 969. aastal pannud Novgorodi vürstiks. Sigurðr nägi turul poisikest, kes köitis ta tähelepanu, küsis selle nime ja päritolu. Sigurðr tunnistas poisi siis sugulaseks, lunastas välja ja viis endaga kaasa Novgorodi. Seal kohtas Olaf hiljem turul Klerkonit ja tappis ta oma väikese kirvega. Kuningas mõistis ta mõrvasüüst õigeaks.

See on väga usaldustäratav jutustus, palju sobib – isikud ja ajad. Võiks arvata, et eestlaste maa (või osa sellest) oli Novgorodi maksualune, mida aga muud allikad ei teata. Tähelepanu äratavad kummalised, mitte-eestipärased isikunimed (Reas, Rekon). Vanas leedu keeles oli sõna *rykkūnė*, mis tähendas pereemandat (veel 16. sajandi lõpu poolakeelsetes allikates oli Lõuna-Eesti riigimõisades *rykunia* – virtin). Eres jällegi peaks tähendama mingis balti keeles kotkast (läti keeles *erģlis*, leedu keeli *erelis*, preisi *arelis*). Snorri Sturlusson teatab küll, et Olaf viibis kuus aastat Eestimaal, aga Oddr ei anna mingit kohamääratlust. Ja Oddri (kes elas 12. sajandi teisel poolel) saagavariant on algsem, Snorri on omalt poolt seda kasutanud (1220. aastatel). Ilmselt müüsid eestlased Olafi edasi mõnele balti rahvale ja jutustatu (Novgorodi maksu all olemine) ei käi enam eestlaste kohta. Niisiis on saaga ajalooallikas, mida saagakirjandusse süvenemisel saab keeleliselt ja genealoogiliselt kontrollida.

Lõpuks *happy end*. Olaf sai koju ja veerand sajandi pärast kuningaks. Viiking Loðin nägi Eestis ema Astriði, lunastas ta välja, võttis endale naiseks. Nad elasid õnnelikult ja kasvasid oma lapsi.

Kuningas Olaf Püha saaga (*Saga ins helga Óláfs konungs*) jutustab Norra kuningast Olaf Haraldssonist (1016–1028).¹⁵ Temagi sõitis kevadel “idateele” Saaremaale. Saarlased pakkusid alul maksu, aga kui Olaf randus, tulid oma sõjaväega vastu. Olaf võitis neid ja rüüstas siis maad. Edasi purjetas Soome. Teksti juures on kenad värsid skald Sigvatr’ilt umbes taolise sisuga: Saaremaa mehed jooksid, ida huntide nälg sai vaigistatud, mõnigi mees jäi vähemaks.

¹⁴ Snorri Sturluson. Heimskringla. I. Bjarni Aðalbjarnarson gaf út. Íslenzk Fornrit. 26 Bindi. Reykjavík, 1941, lk. 230 jj.; 301; Saga Óláfs Tryggvasonar af Oddr Snorrason munk udgivet af Finnur Jónsson. København, 1932, lk. 1, XX, 22–25, 103; Enn Tarvel. Förbindelser mellan Skandinavien och de Baltiska länderna 800–1227, i belysning av skriftliga källor från Skandinavien. – Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13.–18. august 1994. Rapport I. Norden og Baltikum. Koordinator Aleksander Loit. Oslo, 1994, lk. 62 jj.

¹⁵ Saga Óláfs konungs ens helga. Christiania, 1853.

Kuidas seda saagat kui ajalooallikat hinnata? Selge on see, et kuningas Olaf oli tõesti sõjakas mees, kes sõdis Inglismaal ja Taanis. Aga Snorri Sturlusson kirjutas tema tegudest 1220. aastatel, kaks sajandit hiljem. On säilinud umbes 40 saagat (omal ajal oli neid rohkem) ja veel lühilugusid (*boettir*). Saagad pole kroonikad, saaga autor püüdis anda ikka põnevat jutustust, mitte iga detaili õigsust kontrollida ja põhjendada. Autori kasutuses olid napid allikad, nii et ta laskis fantaasial vohada. Kumatigi oli autoritel mõndagi materjali, mida kandis tugev suuline pärimus. Vanaskandinaavia kirjanduse ajaloo uurija Jan de Vries väidab, et ülikriitilisus pole väiksem teadusliku uurimise vaenlane kui pimesi uskumine.¹⁶ Olgu öeldud, et Olaf Püha saaga osas pole mul arvamust, kuivõrd seda uskuda – kas seda näiteks kasutada või mitte kasutada ajaloojutustuse kirjutamisel.

Meil, eestlastel ei ole saagasid, meil on muinasjutt, ennemuistne jutt, muinaslugu (muistne, muinane tähendab endine, kunagine, vana). Öeldakse ka vanaviisi jutt (mis tähendab vanaaegne, vanamoodi). Rahvaluuleteadlased jagavad muistsed lood muistenditeks ja muinasjuttudeks. Muistend on rahvajutt, mis jutustab mingist tõeks peetavast sündmusest või olukorrast. See on seotud mingi konkreetse tegelase, koha, sündmuse, ajaga. Näiteks Suur-Tõllu muistendid. On arvatud, et Suur-Tõll oli konkreetne isik, kelle ümber on põimunud lugusid.¹⁷ Kaudset kinnitust on otsitud Saaremaa kohanimedest, kõnekäändudest Tõllust jms. On avaldatud koguni arvamust, et Kalevipoeg oli samuti algselt reaalne tegelane, ajalooline kuju. Muinasjutt on kunstiline väljamõeldis, ilukirjandus. Jutustaja ei uskunud isegi, mida ta rääkis. Tegevus toimub imepärasel ilmas (imemuinasjutud, loomamuinasjutud jm.).

Tänase juubeliürituse kavas on minu jutustus pealkirjastatud “Ajalugu kui kaunis muinasjutt”. Mõte tuli lööklaulu tekstist: “... suveöö kui kaunis muinasjutt”. Meil algab ka varsti kaunis kevadsuvine öö, kus kõik muutub kauniks ja unelmad lähevad täide.

Aga muinaslugu pole tingimata kaunis, tihtilugu on ta hoopis jube. Kõnelemegi pigem veel jubedatest muinaslugudest. Ajaloolase seisukohalt pole jututüüpide liigendus kuigi oluline, huvitab sisu kasutatavus n.-ö. ajaloolise tõe selgitamiseks – kas ja kuivõrd taoline tegelane ja taoline sündmus oli olemas.

Näiteks prantsuse rüütel Sinihabe (*Barbe-Bleue*), kes andis oma naisele kõik võtmed, aga keelas ühte tuppa sisse astuda. Seal olid rüütli eelmiste, keelust üleastumise eest tapetud naiste jäänused. Seitsmes naine pääses viimasel hetkel, tema vennad tapsid Sinihabeme. Seda lugu nimetatakse muinasjutuks, aga ometi olevat Sinihabemel olnud prototüüp, koguni kaks.¹⁸ Üks neist on 6. sajandil krahv Conomor Alam-Bretagne'ist, kes tappis oma rasestunud naised, teine sadade poisikeste ja tütarlaste mõrtsukas marssal Gilles de Laval, Retz'i (Rais'i) parun, kes kohtu otsusel kägistati ja põletati Nantes'is 1440. aastal.

Tänapäevalgi tekib muinaslugusid. Näiteks lugu emigrandist onust, kelle tuhastatud põrm saadeti pakiga omastele kodumaa mulda sängitamiseks.¹⁹ Pakk jõudis enne päralt kui asja selgitav kiri. Omaksed olid harjunud pakke saama, igasugu kalleid maiusasju. Hakkasid sellegi purgi sisu tarvitama. Lugu aga pole usutav, eriti selle-

¹⁶ J. de Vries. Altnordische Literaturgeschichte. kd. 2; Berlin, 1967, lk. 332.

¹⁷ V. Miller. Suur Tõll. – Kingissepa rajoonis. Tallinn, 1985, lk. 159–164.

¹⁸ E. Frenzel. Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte. 8. Auflage. Stuttgart, 1992, lk. 107–111; Larousse du XXe siècle en six volumes, kd. I. Paris, 1928, lk. 556; Brockhaus' Conversations-Lexikon. In 16 Bänden. 13. Auflage, kd. 13. Leipzig, 1886, lk. 639.

¹⁹ F. J. Oinas. Onu supipulbriks. – Vargamäe tõde ja õigus. Stockholm, 1984, lk. 204–209.

pärast, et ta esineb õige paljudel Euroopa (Ida-Euroopa) rahvastel, kust on pärit rohkem emigrante.

Sama lugu on nn. vorstivabrikutega, kus olevat kasutatud inimliha.²⁰ Kohe pärast sõda oli neid jutte palju, kuidas keegi läks kaduma ja sattus vorstivabrikusse. Räägiti, et mõni oli sattunud juhuslikult vabrikut nägema või oli sealt kuidagi õnnekombel eluga pääsenud. Tartus räägiti ühest vabrikust Aleksandri tänaval. Selge, et selliseid paiku võis olla Leningradis, kus blokaadi ajal esines inimsöömist. Omal ajal räägiti sellest sosistamisi. (Keegi usaldusväärne inimene kõneles, et tema ise oli leidnud seebi seest sõrmetüki.) Nüüd on blokaadiaegne Leningradi kannibalism avalikustatud, see on fikseeritud tolleaegsetes miilitsaprotokollides, sellest on juttu olnud hili-semates dokumentaalfilmides. Või mõnes muus eriolukorras, nagu näiteks merehädalised “Meduse’i” parvel 1816. Aga Eesti sõjajärgsetest vorstivabrikutest pole min-geid tõendeid, ei jälgi kirjalikes allikates ega tõestatud nägijaid. Kõige peamine on aga, et kontekst, tegeliku olukorra hinnang ei kinnita vorstivabrikute olemasolu tõe-näolisust. Külas ei olnud talumehel praktiliselt mingit õiguskaitset, inimesest märk-sa suurema lihakehaga loomi võis vabalt varastada või röövida. Milleks siis röövida ja lihaks tappa inimesi, mis võis siiski kaasa tuua tülikusi.

Veel üks jube lugu. Matthias Johann Eisen jutustab ühes oma 1899. aastal ilmu-nud raamatus, kuidas Vigalasse Kohtru külla tulid pardiajajad. (Pardiajajad on need-samad, kes koerakoonlased või peninukid.) Külarahvas põgenes metsa, pardiajajad jäid ööseks külla, aga jõid ennast purju. Ometi panid kaks vahti ühe maja unkaugust välja vaatama. Külamehed metsas kogusid julgust ja tungisid öösel pardiajajatele kal-lale. Vahimehed hoiatasid pardiajajaid, karjudes oma keeles: “Koiter unda!” Osa par-diajajaid löödi maha, osa põgenes. Võiks arvata, et vahimeeste hüüe on mõttetud silbid, nagu muinasjuttudes tihti (nagu näiteks inglise inimsööja karjub: Fee-faw-fum!). Aga ei! Felix Oinas selgitas, et *gaytar undan* tähendab tatari keeles “lase jalga” (tänapäeva türki keeles *kaytarmak* – tagasi pöörduma).²¹ See tähendab, et pardiajajad kõnelesid tatari keelt, olid Peeter I või koguni Ivan IV aegsed võõrleegionärid. Nii et tegemist pole muinasjutuga, väljamõeldisega, vaid see on pildike tõelisest elust, aja-lugu.

Seda on isegi raske ette kujutada – kakssada aastat või isegi kolmsada viisküm-mend aastat, vähemalt kuus–seitse inimpõlve pidas rahvas meeles neid pardiajaja sõnu. Millise pinge all need vaprad Kohtru mehed pidid olema, et neil (või vähemalt ühel) nii kindlalt jäädvustus mälus kaks võigast sõna. Jäi meelde ja anti edasi põlvest põlve. Mulle oli see nii põnev, et pea hakkas ringi käima, samuti nagu augustikuu tähistaevast vaadates.

Sellega tahangi lõpetada, soovides, et kõigil arhiivis oma igapäevast tööd tehes pea kergelt ringi käiks nagu vahuveinist või valsikeerust, aga pöörleks hoopis sellest, kui huvitav on lõppudelõpuks see igapäevane töö – kui põnev! Sama põnev kui see, mida ta hoiab ja säilitab – nimelt ajalugu kui kaunist muinasjuttu.

See on nimelt juubelisooov Rahvusarhiivile. Teine soov on, et arhiiv elaks veel palju-palju sadu aastaid. Elagu, kasvagu ja õitsegu!

²⁰ Vt. Selle kohta: Mare Kõiva. Ja tegi ukse lahti. – Lipitud-lapitud. Tänapäeva folkloorist. Tartu, 1995, lk. 313.

²¹ F. J. Oinas. Koiter unda. – Kalevipoeg kütkeis ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogiast ja kirjandusest. Alexandria, 1979, lk. 125–127.